

RÂZÎ'DEN DİŞ HASTALIKLARI ÜZERİNE VAKA ÖYKÜLERİ

Case Reports on Teeth Disorders by Rhazes

Ahmet Aciduman¹, Birgül Şems²

¹Assoc. Prof. Dr., Ankara University Faculty of Medicine, Dept. of History of Medicine and Ethics

²Dentist, T.C. Tepebaşı Mouth and Tooth Health Hospital

ÖZET

Bu çalışma, Râzî'nin Kitâbü't-Tecârib adlı eserinin Türkçe çevirisi Hamîdiye 1013 yazmasında bulunan diş hastalıkları ile ilgili vaka öykülerini sunmak üzere hazırlanmıştır. Otuz bir bölümden oluşan Hamîdiye 1013 adlı Türkçe çeviri nüshanın 10. bölümü "Diş hastalıkları ve ağrıları" başlığını taşımaktadır. Çalışma yapılırken metnin konumuzla ilgili bölümleri önce Türkçe abeceye ve sonra çağdaş Türkçeye çevrilmiştir. Bu bölümler Kitâbü't-Tecârib'in Çorum 2909 ve Veliyüddin Efendi 2487 çeviri nüshalarında yer alan ilgili bölümlerle de karşılaştırılmıştır. Kitâbü't-Tecârib'in Hamîdiye 1013 adlı Türkçe çevirisinde diş hastalıkları konusunda sunulan vakalar diş çürüğü, gingivitis ve stomatitis gibi başlıklar altında toplanabilir. Diş hastalıkları ve ağrıları konusunda yazılanlar, Râzî'nin klinik gözleme verdiği önemi ve hasta özelinde koyduğu tanıya göre tedavi düzenlediğini, bunu yaparken de Hipokrat'ın ortaya koyduğu ve İslâm tıbbi tarafından da benimsenmiş bulunan döneminin tıp paradigması "humoral patoloji kuramı" ilkelerine göre davrandığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Razi; Diş; Hastalık; Kitâbü't-Tecârib; Hamîdiye 1013; Tıp Tarihi.

ABSTRACT

In this article, to present case reports related to teeth disorders in Hamidiye 1013, Turkish translation of Kitab al-Tajrib by Rhazes was aimed. The tenth chapter of Hamidiye 1013, which contains thirty-one chapters, is under the title of "teeth disorders and aches". Sections related to our study firstly were transliterated and then translated into contemporary Turkish. These sections also were compared to Turkish copies, Çorum 2909 and Veli al-Din Efendi 2487. Case reports related to teeth disorders presented in Hamidiye 1013 are classified under the titles such as tooth decay, gingivitis and stomatitis. The writings on teeth disorders and aches show us that Rhazes attached importance to clinical observations and treated patients in private and in accordance with principles of medical paradigm of his era, "humoral pathology concept", which was asserted by Hippocrates and adopted by Islamic Medicine.

Keywords: Rhazes, Tooth; Disorder; Kitab al-Tajrib; Hamidiye 1013; History of medicine.

GİRİŞ

Ebu Bekr Muhammed ibn Zekeriyya er-Râzî (865-925) İslâm tıbbının en tanınmış hekimlerinden birisi olup, Batılılarca *Rhazes* olarak adlandırılmaktadır.^{1,2} Tıp, felsefe, din, matematik ve astronomi üzerine iki yüzden fazla kitap yazan Râzî'nin üç tıbbi eseri büyük önem taşımaktadır. Bunlardan ilki bir çeşit pratik tıp ve tedavi ansiklopedisi olan ve Batı literatüründe *Liber Continens* başlığı ile bilinen *el-Hâvî fi't-Tıbb*'dir. *El-Hâvî fi't-Tıbb* Antakya'lı Farac İbn Sâlim (Farragut) tarafından Latinceye tercüme edilerek 1279 yılında tamamlanmış ve *Liber dictus Elhavi* adıyla Kuzey İtalya'da Brescia'da 1486 yılında basılmıştır.^{1,3,4} İkincisi ise *el-Kitâbü't-Tıbbi'l-Mansûrî*, Latince ismiyle *Liber Medicinalis ad Almansorem* adlı eseridir. Horasan valisi el-Mansûr İbn İshâk'a adanan *Kitâbü'l-Mansûrî* (*Liber Almansoris*), büyük ölçüde Yunan tıbbını temel alan daha küçük bir derleme olup, çok önemli tıbbi konular üzerine yazılmış on makale içermektedir.^{2,3} Cremonalı Gerard tarafından Latinceye

Lokman Hekim Journal, 2012;2(3):28-34

Received: 26.05.2012; Accepted: 06.06.2012

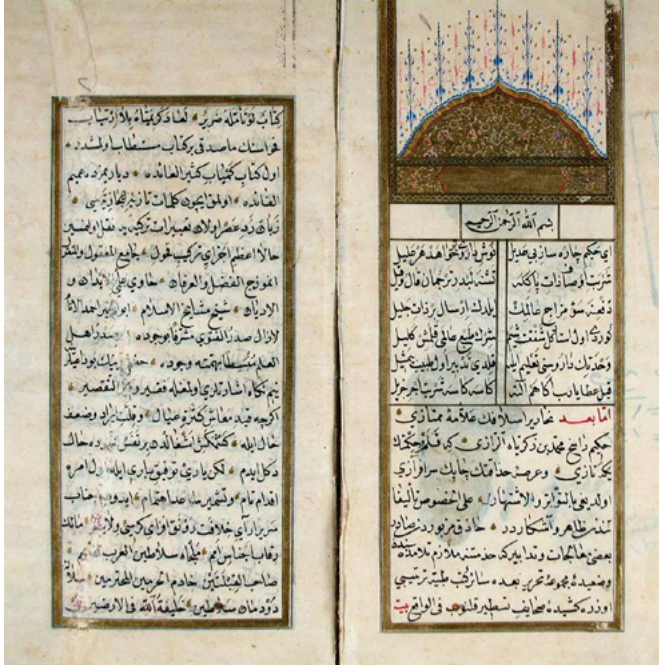
Correspondence Author: Ahmet Aciduman, Ankara University Faculty of Medicine, Dept. of History of Medicine and Ethics
06100 Sıhhiye Ankara- Türkiye
aciduman@medicine.ankara.edu.tr

çevrilmiş⁵ ve ilk kez Milano'da 1481 yılında yayınlanmıştır.³ Râzî'nin en önemli kitabı ise dünyada çiçek ve kızamık hastalığı hakkında yazılmış ilk eser olan *Kitâbü'l-Cüderî ve'l-Hasbe*'dir.⁵ Önce *Liber de Pestilentia* adıyla,² Latince'ye, sonra da farklı dillere çevrilen bu eser, 1498 ile 1866 arasında kırk kez basılmıştır.¹ Tıbbin teorik bölümünde Galen'in öğrencisi olmakla birlikte, pratik gözlemlerde ve tedavi yaklaşımında kusursuz bir Hipokrat izleyicisi olarak değerlendirilen Râzî, ünlü bir simyager olarak, sıklıkla, kendisinden öncekilerin bilmediği yeni kimyasal preparatlarla tedaviler denemiştir.⁴ Kimyasal bilgisini tıbbı uygulaması nedeniyle, iyatrokimyacıların atası olarak da görülen Râzî, İslâm dünyasının ve Orta Çağ'ların en büyük klinik hekimi olarak anılmaktadır.³

KİTÂBÜ'T-TECÂRİB VE HAMİDİYE 1013

Râzî'nin Türkçeye çevrilmiş az sayıdaki tıbbî eserlerinden birisi *Kitâbü't-Tecârib* adlı eseridir. Eserin Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Koleksiyonu, No: 1975'te yer alan nüshasının tamamlanma tarihi 7 Safer 656 / 13 Şubat 1258 Çarşamba olup, müstensihî 'Alî bin Eyyûb bin Yûsuf el-Konevî el-Mevlevî'dir.⁶ Yazmanın hemen başında *Kitâbü't-Tecârib* yazısı bulunmakta ve altında ise "el-Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî rahmet-ullahi 'aleyh" yazısı okunmaktadır ve kitabın fihristi incelendiğinde otuz bir bölüm olduğu görülmektedir.^{6,7} İslâm tıp literatüründe bilinen en eski vaka öyküsü koleksiyonu olan *Kitâbü't-Tecârib*, Râzî'nin tedavi ettiği ya da tedavisine nezaret ettiği yaklaşık dokuz yüz vaka içermektedir.⁸ Álvarez-Millán⁸ incelemesinde *Kitâbü't-Tecârib*'de yer alan klinik öykülerin, başlangıcından iyileşmesine kadar bir hastalıkla ilgili olmadığını, hastanın yatağı başında alınmış kısa notlardan ya da özel konsültasyonlardan oluştuğunu bildirmektedir. Eserin Türkçeye çevrilmiş nüshaları şunlardır:

1. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, No: 2909,^{9,10}
2. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 2487,^{9,11}
3. İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hamîdiye Koleksiyonu, No: 1013.^{12,13}

Resim 1. Hamîdiye 1013 yazmasının başlangıç varakları [İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hamîdiye Koleksiyonu, No: 1013, varak no: 1b-2a].¹³

İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hamîdiye koleksiyonunda 1013 numara ile kayıtlı bulunan yazmanın girişinde, usta hekim Râzî'ye ait olan bazı tedavilerin öğrencileri tarafından toplanıp kitap haline getirildiği ve nadir bulunan bu kitabın ülkede genele yararlı olması için dönemin konuşulan dili Türkçeye çevrildiği yazılıdır (*Resim 1*).^{12,13} Şeyhülislâm Ebû'l-Hayr Ahmed el-Enâm'ın arzuları ile ortaya konan ve Sultan I. Mahmûd'a sunulan bu çeviri, Şeyhülislâm Dâmâdzâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi (1665-1741)'nin 1732-1733 tarihleri arasında Şeyhülislâmlik görevinde bulunması göz önünde bulundurularak, bu döneme tarihlendirilmiştir.^{12,13} Çorum 2909 nüshası üzerinde çalışmalar yapmış olan Uzluğ,^{14,15} bu çevirinin Ali Münşî tarafından yapıldığını saptamıştır. Çorum 2909 ve Veliyüddin Efendi 2487 nüshaları ile karşılaştırılması sonrasında Hamîdiye 1013 yazmasının *Kitâbü't-Tecârib*'in Türkçe çevirisi olduğu ve çeviren kişinin de Bursalı Ali Münşî (ö. 1733) olduğu sonucuna varılmıştır.⁷

Resim 2. Hamîdiye 1013 yazmasında “diş hastalıkları ve ağrıları”nın başladığı varaklar [İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hamîdiye Koleksiyonu, No: 1013, varak no: 32b-33a].¹³

Hamîdiye 1013 yazmasında, konu başlıklarının altında yer alan metinlerde genel olarak bir hastalığın anlatılmadığı, buna karşın adı geçen hastalıklarla ilişkili çeşitli vakaların ortaya konduğu; bu vakalarda hastanın cinsiyeti, yaşı ve şikâyeti bildirildikten sonra, üstadın diğer bir deyişle Râzî'nin, her bir hasta için sunduğu tedavi önerilerinin verilerek vaka öyküsünün sonlandırıldığı görülmektedir.¹² Kitâbü't-Tecârib'te olduğu gibi, 31 bölümden oluşan bu Türkçe çeviri nüshanın 10. bölümü de “Diş hastalıkları ve ağrıları” başlığını taşımaktadır (Resim 2). Çalışma yapılırken Türkçe metin (Doç. Dr. Ahmet Aciduman tarafından) önce günümüz abecesine dönüştürülmüş (Ek-1) ve sonra günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Hamîdiye 1013 nüshasında yer alan yazımızla ilgili

bölümler Çorum 2909¹⁰ ve Veliyüddin Efendi 2487¹¹ nüshalarındaki bölümlerle de karşılaştırılmıştır. Metinde geçen bazı terimlerin açıklamaları son notlarda verilmiştir. Makalenin izleyen bölümünde ilgili kısmın günümüz Türkçesine çevirisi sunulacaktır.

Diş Hastalıkları ve Ağrıları

1. Bir delikanlıya diş ağrısı gelip, idrar şişesi kırmızı idi. Üstat ona: “hacamat yap, çehâr-reg¹ [vv. Labiales] adı verilen damardan kan al” [diye] emredip, tarhun çiğnemeyi, sirke ile gargara yapmayı ve sabahları nar suyu kullanmayı emretti.
2. Bir kimseye diş ağrısı gelmişti. Üstat: “kan al” [diye] emretti. Kan alındığında ağrı şiddetlendi. Sonuç olarak üstat, Akrabâdîn'de yazılan tiryâk² ile ovmayı ve iyâric³ hapı kullanmayı emredip, gıdasını nohut suyu ve erimiş yağ tembih etti.
3. Bir kimsenin dişlerinin birinde ukle [zedelenme] vardı. Üstat “çıkart” [diye] emretti, ta ki diğer dişleri bozmasın. Sonra o dişin yerine zâc-ı medkûk⁴ koymayı tembih etti ve buyurdular ki diş konusunda zâc-ı medkûk dağlama yerine geçer.
4. Bir kadın diş ağrısından yakınıp dedi ki: “ağızma soğuk aldığımda çok acı verir.” Üstat Akrabâdîn'de yazılacak feletefikûn adı verilen sıcak ilaçla dişlerini ovmayı ve iyâric hapı kullanmayı emredip, gıdasının nohut suyu, bal ve isfîdbâclar⁵ benzeri olmasını tembih etti.
5. Bir kimsenin lisesinden yani diş etlerinden kan akardı. Üstat ince uzun yardırıp, sonra gül, tabâşîr⁶, sumak ve ılgın yemişini eşit olarak alıp, az miktar kâfur⁷ katıp, dövüldükten sonra diş etlerine yapıştırılarak, gündüzleri uzun süre tutmayı emretti. Gıdasını ekşi şeyler olarak belirledi.
6. Bir kadının dişlerinde ağrı olup kendi boş inancıyla çehâr-reg'den kan alırdı, ağzına sıcak ilaçlar bıraktığından ağrı artarak, küçük çıbanlar ortaya çıkmış. Üstat buyurdular ki: “çehâr-reg'den kal aldirmakta hata etmişsin. Koldan kan aldır ve geceleri erik suyunu şeker ile kullan. Sabahları arpa suyu, sumak suyu ve gül suyu içip, bunlarla gargara yap ve soğuk ağız ilacı kullan, yiyeceklerin sumak ile pişmiş yiyecekler olsun.”
7. Bir kimsenin dişlerinde ağrı ve ağzında küçük çıban ve başında iltihap olup, idrar şişesi sarı idi. Üstat ona “kan aldır” [diye] emretti.
8. Bir kadın dedi ki: “et kısmından her ne ki mazg eylesen yani çiğnesem dişlerime ağrı gelir.” Üstat ona, başında olan artmış rutubeti temizlesin diye iyâric hapı kullanmayı ve sikencübîn⁸ ile gargara yapmayı emretti.

9. Bir kimsede diş ağrısı olup soğuktan eziyet çekermiş. Üstat ona “yağı ısıtıp bir saat kadar ağzında tut ve tuzu kızdırıp dışarıdan üzerine koy” diye emretti.
10. Bir kimsede diş ağrısı olup, soğuk su kullanmakla rahatlardı. Âkirkarhâ⁹ da uygun gelmiş. Yüzünde ve diş etlerinde olan şiş sıcak değildi. Üstat o taraftan kan almayı ve iyâric hapı ile temizlemeyi emredip, şiş artmasın diye hamama girmeyi yasakladı. Yine, gıdanın azaltılmasını tembih etti. Üstada sordum ki: “kan alma ile iyâric kullanmayı bir araya getirmenizin sebebi nedir?” Buyurdular ki: “çünkü sıcaklık ve nemlilikte üstünlük yoktur, hastalık artmış tek maddededir.” Hem kifâl¹⁰den [v. Cephalica] kan alarak, hem de iyâric ile başı temizlemeye gerek gördü.
11. Bir kadının dişlerinin tamamında ağrı olup, bir şey çiğnemeye gücü yoktu ve o zaman hayzı da hapsolmuş idi. Üstat ona: “dört günde bir kere kifâlden kan al” [diye] emretti.¹³

Yazmanın on birinci bölümü “Boğaz, dil, dudak, ağız ve bademciklerin hastalıkları” ile ilgili olmakla birlikte, bu bölümde de içinde diş ağrısının da bulunduğu iki vaka bulunmaktadır:

1. “Bir kimsenin üst dudağında şiş ve dişinde ağrı olup, soğuk su ile ağrısına azalma gelirdi. Üstat kan aldirmayı tembih etti ve kurs-ı benefşe kullanmayı ve sirke ile gargara ve diş ağrısını yatıştırmak için tarhun çiğnemeyi emretti.
2. Bir kimse tükürdüğü kan gelip, dişlerinde ağrı vardı. Soğuk sudan dişlerinin ağrısı rahatlardı. Üstat, ekhal¹¹ [v. Mediana] damarından “kan al”[diye] ve ekşi şeyler kullanmayı emretti.”¹³

DEĞERLENDİRME

Râzî'nin “diş hastalıkları ve çürükleri” hakkında yazdıklarını değerlendirmeden önce çağdaş bazı bilgilerin sunulması uygun olacaktır. İnsanlar arasında soğuk algnılığında sonra en yaygın hastalık olarak görülen diş çürümesinde hastalar, iyice ilerleyene kadar durumun farkında olmazlar. Diş çürüğünün en erken görülen semptomu sıcak ve soğuk hassasiyeti ve şeker içeren yiyecekler yedikten sonra ortaya çıkan rahatsızlıktır. Çürük yeterince ilerlediğinde, ön dişler arasında kararmış bir saha ya da kavitasyon görülebilir.¹⁶ Belirli bir dişte lokalize olan, tatlı ya da soğğun neden olduğu bir ağrı, genellikle çürüğün henüz dişin pulpasına (sinirine) ulaşmadığının göstergesiyken; sıcağa bağlı olarak şiddetlenen lokalize bir ağrı ise çok büyük çoğunlukla, çürüğün dişin pulpasına ulaştığının göstergesi olduğu çağdaş bir tıp kitabında yer alan bilgilerdendir. Bu durumlarda, diş tedavisi başlayana kadar analjezik ve antibiyotik uygulamasına başlamanın uygun olduğu da verilen bilgiler arasında bulunmaktadır.¹⁶

Kitâbü't-Tecârib'in Hamîdiye 1013 çevirisinde diş hastalıkları konusunda sunulan vakalar diş çürüğü, gingivitis ve stomatitis gibi başlıklar altında sınıflanabilir. Bir vakada bildirilen “dişte zedelenme” bir diş çürüğü olarak ele alınabileceği gibi, yine diş ağrısı olan ve soğukla ağrısı artan vakalar da pulpaya ulaşmamış diş çürüğünün göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bazı durumlarda da diş ağrısı olan kişilerin soğuk uygulamadan rahatladığı bilgisi bulunmaktadır ki, bu durum da oldukça ilerlemiş diş çürüğü vakalarını akla getirebilir.

Râzî'nin diş hastalıklarında kullandığı ya da önerdiği tedavi yöntemlerinin, Hipokrat'ın ortaya koyduğu ve İslâm tıbbı tarafından da benimsenmiş olan döneminin tıp paradigması olan “humoral patoloji kuramı” ile uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Râzî'nin sıklıkla kullandığı tedavi yöntemi “boşaltıcı tedavi” olup, bu amaçla damardan kan alınmakta, bunun için v. *Cephalica* ve v. *Mediana* kullanılmaktadır. Bu amaçla kullanılan bir üçüncü damar ise, büyük olasılıkla dişlere yakınlığından dolayı, vv. *Labiales*'lerdir. Öte yandan, bu amaçla kullanılan bir başka yöntem ise *iyâric hapı* ile boşaltmanın gerçekleştirilmesidir. Bir vakada ise her iki yöntemin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Metinde geçen “sıcak” ya da “soğuk ilaç” tanımlarının, yine dönemin tıp paradigmasında yer alan kavramlar arasında bulunduğu da göze çarpan bulgulardandır.

Râzî'nin metninde adı geçen ve diş hastalıklarının tedavisinde kullandığı bazı bitkisel kökenli ilaçların seçimini destekleyen bilgiler, humoral paradigmanın önemli temsilcilerinden birisi olan İbn Sînâ'nın (980-1037) *el-Kânûn fî't-Tıbb* adlı eserinin ikinci kitabında bulunmaktadır:

“Tarhun: ...Onda uyuşturucu etkisi vardır... Eğer ağızda çiğnenirse ve emilirse, ağızdaki yaralara iyi gelir... Boğaz ağrısına iyi gelir...”¹⁷

“Hall (Sirke): ...Şişlerin oluşmasını engeller... Sirkeyle, özellikle şaplı sirkeyle, yapılan gargara sallanan dişleri pekiştirir ve diş eti kanamalarını giderir...”¹⁷

“Âkırkarha: ...Onun pişmiş, diş ağrılarında, özellikle soğuktan oluşan diş ağrılarında iyi gelir. Onun kökü, sallanan dişleri pekiştirir. Eğer sirke ile pişirilirse ve hazırlanan solüsyonla ağız gargara yapılırsa, iyi gelir...”¹⁷

“Sumak: ...Eğer sumakın zamkı çürük dişler üzerine konursa, onların ağrısını teskin eder...”¹⁷

“Tarfa (Ilgın; Tamarix gallica): ...Pişmiş yaprakları şarapla gargara yapılırsa, diş ağrısını giderir. Diş çürüklerine de etkilidir. Onun meyvesi, yendiğinde, özellikle diş çürüklerini engeller...”¹⁷

Diş çekiminden sonra kanamayı durdurmak için dağlama yapmak yerine, adı geçen yere konan zâc için ise dişlerle ilgili olarak Kânûn'da şunlar yazmaktadır: “...Hepsi yakıcıdır; kuruluk ve burukluk verir... Bütün zâc türleri, apselere ve diş eti yaralarına iyi gelir...”¹⁷

Sonuç olarak Râzî'nin diş hastalıkları ve ağrıları konusunda yazdıkları, onun klinik gözleme verdiği önemi ve hasta özelinde koyduğu tanıya göre tedavi düzenlediğini, bunu yaparken de döneminin tıp paradigması olan “humoral patoloji kuramı”nın ilkelerine göre davrandığını göstermektedir.

KAYNAKLAR

1. Meyerhof M. Science and Medicine. In: Thomas Arnold, Alfred Guillaume editors. The Legacy of Islam. London: Oxford University Press; 1952. p. 311-355.
2. Castiglioni A. A History of Medicine. Translated from the Italian and edited by E. M. Krumbhaar, second edition, revised and enlarged. 2nded. New York: Alfred A. Knopf, 1958: 267-270.
3. Sarton G. Introduction to the History of Science. Baltimore: The Williams & Wilkins Company, Volume 1; 1927. p. 609-610.
4. Meyerhof M. Thirty-three clinical observations by Rhazes (circa 900 A.D.). In: Islamic Medicine, Vol. 26, Muhammed Ibn Zakariya Al-Razi, Text and Studies III, Collected and Reprinted by Fuat Sezgin. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University; 1996. p. 1-36.
5. Bayat AH. Tıp Tarihi. İzmir: Sade Matbaa, 2003; p. 186.
6. Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî. Kitâbü't-Tecârib. İstanbul: Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Koleksiyonu, No: 1975, 656 H./1258; v. 1a-2a, 125b.
7. Aciduman A, Arda B. Er-Râzî, Hamîdiye 1013 ve III. Ahmed. In: Demirhan Erdemir A, Öncel Ö, Küçükdağ Y, Okka B ve Erer S, editors. 1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı [1st International Congress on the Turkish History of Medicine, 10th National Congress on the Turkish History of Medicine Proceedings Book], Cilt 2 [Vol.2]; 20-24 Mayıs, 2008 [20-24 May, 2008]; Konya, Türkiye. pp. 1843-1847.
8. Álvarez-Millán C. Practice versus theory: Tenth-century case histories from the Islamic Middle East. Soc Hist Med 2000; 13: 293-306.
9. Sezgin F. Geschichte des Arabischen Schrifttums, Vol 3. Leiden: E. J. Brill; 1970. p. 289.
10. [Râzî]. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, No: 2909, s. 64-67,71,74.
11. [Râzî]. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 2487, v. 32b-34a,36a,37b.
12. Aciduman A, Arda B. Er-Râzî ve Hamîdiye 1013 üzerine bir inceleme. Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2006; 14:83-91.
13. [Râzî]. İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hamîdiye Koleksiyonu, No: 1013, varak no: 1b-3b,32b-34a,36a,37b.
14. Uzluk FN. Edebî bahisler: Bursalı Hekim Ali Efendi. Tasvir 26 Mayıs 1949, s. 2.
15. Uzluk FN. Bursalı hekim Ali Münşî Efendi ?-1146 (?-1733/34). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 1950; 8:329-337.
16. Berkow R, editor-in-chief. The Merck Manual of Diagnosis and Therapy. 14th ed. Rahway: Merck Sharp & Dohme Research Laboratories, Division of Merck & Co., Inc; 1982. p. 2101, 2102, 2112.
17. İbn-i Sînâ. El-Kânûn Fî't-Tıbb (Türkçeye Çeviren: Kahya E), İkinci Kitap. Birinci baskı. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi; 2003. p. 228,290-291,440,462,621.
18. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat Eski ve Yeni Harflerle, 18. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi; 2001. p. 481,599,952,1110,1163.
19. Redhouse JW. A Turkish and English Lexicon, New Impression. Beirut: Librairie du Liban,; 1987. p. 171,283,1231,1278,1508.
20. Yıldırım N. XV. yüzyıla ait anonim bir cerrahnâme, cerrahi yöntemlerin kullanıldığı fasıllar, tıbbi terminoloji ile bitki, drog ve madde isimleri. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 2004-2005; 10-11:325-434.

Ek-1

⁴el-⁵āşiru ⁵fi emrāzi'l-esnān ve evcā'ihā · bir şāba diş ⁶ağrısı işābet idüb kārūresi aḥmer idi ⁷üstād aña ḥacāmet eyle ve cehār reg ta'bīr olınan ⁸ṭamardan faşd eyle emr idüb ṭarḥūn çiynelemek ⁹ve sirke ile mażmaza eylemek ve şabāḥlarda nār şuyı ¹⁰isti'māl eylemek emr eyledi · bir kimseye diş ağrısı ¹¹işābet itmiş idi üstād faşd eyle emr itdi ¹²faşd olunduḡda veca' müştedd oldı pes üstād ¹³aḡrabādīnde taḥrīr olınan tiryāk ile oḡmaḡ ve ḥabb-ı ¹⁴iyāric isti'mālī emr idüb ḡidāsını¹² noḡud āb ve dūhn-ı ḥall ¹⁵tenbīh eyledi · bir kimseniñ dişleriniñ birinde ¹⁶ukle var idi üstād çıkarmak eyle emr eyledi ta ki ¹⁷ḡayrı¹³ dişleri ifsād eylemeye¹⁴ ba'dehu ol dişiñ ¹⁸yirine zāc-ı medkūk vaż' itmek tenbīh eyledi · ve ¹⁹buyurdılar ki diş ḡuşuşunda zāc key maḡāmına kā'im¹⁵ [32b] ¹kā'im olur · bir ḡātūn diş ağrısından şikāyet ²idüb didi ki aḡzıma şoḡuḡ şu aldıḡda ziyāde müte'ellim ³ider üstād aḡrabādīnde¹⁶ taḥrīr olunacaḡ devā-ı ⁴ḡārr ki feletefikūn ta'bīr olunmuşdur anıñla dişlerin ⁵oḡmaḡ ve ḥabb-ı iyāric isti'mālī emr idüb ḡidāsı noḡud āb ⁶ve 'asel ve isfidbācāt emşālī olmaḡ tenbīh eyledi ⁷· bir kimseniñ lişesinden¹⁷ ya'nī diş etlerinden¹⁸ ḡan ⁸aḡardı üstād şuruṭ itdirüb ba'dehu ḡül ve ṭabāşır ⁹ve summāk ve ilḡın yemişini ale's-seviye aḡz idüb ¹⁰ve ḡadar-ı ḡalīl kāfūr ilḡāk idüb ba'de'd-daḡḡ lişeye ¹¹ıışḡ olınub ḡündüzlerde müddet-i ṭavīle mesk ¹²itmek emr eyledi ḡidāsın ḡāmīzāt ta'yīn eyledi ¹³· bir ḡātūnda veca'-i esnān olub kendü zu'mında çehār-regden faşd itdirüb aḡzına edviye-i ḡārre ¹⁵ilkā eylediginden veca' ziyāde olub beşreler ¹⁶zuhūr itmiş üstād buyurdılar ki çehār-regden faşdda ¹⁷ḡaṭā itmişsin ḡoldan faşd it ve ḡicelerde ¹⁸mā'-i iccāşı sukker ile isti'māl it şabāḡlarda arpa ¹⁹şuyı ve summāk nuḡū'ı ve ḡül şuyı içüb ve bunlar ile [33a] ¹mażmaza it ve devāü'l-femü'l-bārid isti'māl it me'kulātıñ ²summākiye olsun • bir kimseniñ dişlerinde aḡrı ³ve aḡzında beşre ve başında iltihāb olub kārūresi ⁴aşfer idi üstād aña faşd eyle emr eyledi ⁵• bir ḡātūn didi ki et kısmından her ne ki mażḡ eylesem ⁶ya'nī çiynelem dişlerime veca' ḡelür üstād aña ḡabb-ı ⁷iyāric isti'mālī ve sikencübīn ile ḡarḡara itmegi emr eyledi ⁸ta ki başında olan ruṭūbāt-ı zā'ideyi tenkiye eyleye ⁹• bir kimsede diş ağrısı olub şoḡuḡdan müte'ezzī ¹⁰olur imiş üstād aña dūhni ısıdub bir sāt ¹¹ḡadar aḡzıñda ṭut ve ṭuzı kızdırub ḡāricden ¹²üzerine vaż' it deyu emr eyledi • bir kimsede ¹³diş ağrısı olub mā'-i bārid isti'mālinden ¹⁴istirāḡat iderdi¹⁹ 'āḡırḡarḡā daḡı münāsib ḡelmiş ¹⁵yüzünde ve lişede olan şiş ḡārr deḡil idi ¹⁶üstād ol cānibden faşd ve ḡabb-ı iyāric ile tenkiye ¹⁷emr idüb²⁰ ḡammāma girmekden men' eyledi ta ki şiş ¹⁸ziyāde olmaya kezalik taḡlīl-i ḡidā tenbīh eyledi üstāda ¹⁹su'āl eyledim ki faşd ile iyāric isti'mālini cem' eyledü [33b] ¹eyledüḡüñüzüñ sebebi nedir buyurdılar ki çün-ki ḡarāret ve ²burūdetde ḡalebe yokdur 'illet mücerred mādde-i zā'idedendir ³hem faşd-ı kīfāl ile hem iyāric ile re'si tenkiye-i iḡtizā ⁴eyledi • bir ḡātūnuñ dişleriniñ cümlesinde aḡrı ⁵olub bir şey' çiyneleme ḡādir deḡil idi ve ḡayzı ⁶daḡı ol vaḡtde muhtebeş idi üstād aña dört ⁷ḡünde bir kerre kīfālden faşd eyle emr eyledi [34a] el-ḡādī 'aşera ⁸fi emrāzi'l-ḡālḡi ve'l-lisāni ve's-şefeti ve'l-femi ve'l-levzeteyni ....bir kimseniñ ⁷üst dudadıñda şiş ve dişinde veca' olub ⁸şoḡuḡ şu ile veca'ına sūkūnet ḡelür idi üstād ⁹faşd tenbīh idüb ve ḡurş-ı benefşe isti'mālī ve sirke ¹⁰ile ḡarḡara ve diş ağrısını teskīn için ṭarḡūn ¹¹çiynelemek emr eyledi [36a] ....bir kimse tükürdüce²¹ ḡan ḡelüb dişlerinde ¹²veca' var idi şoḡuḡ şudan dişleriniñ ¹³ağrısı sākin olur idi üstād ekhal ṭamarından ¹⁴faşd ile ve ekşiler isti'māl itmekle emr eyledi [37b]

(Dipnotlar)

- 1 Cehār-reg cimin ve hanın fethā ve rā'-i ūlānın sūkūni ve rā'-i sāniyyenin fethā ile ism-i Fārisīdir. Dört tamar ma'nāsınadır. Ammā istilāh-ı etibbāda tudak üzerinde vāki' dört tamardan 'ibāretidir. Ol tamarın ikisi bir dudakda ve ikisi daḡı bir dudakdadır.¹³
- 2 Tiryāk: 1. zehirlenmeye ve bazı hastalıklara karşı kullanılan macun; 2. panzehir; 3. Afyon.¹⁸
- 3 İyāric: a laxative medicinal compound.¹⁹
- 4 Zāc: demir sülfat¹⁸; medkūk:döḡülmüş, inceltilmiş, toz haline getirilmiş.¹⁸
- 5 İsfidbāc: et, soḡan,tereyaḡı, peynir veya ekmek ve sūt ile yapılan bir yemek.²⁰
- 6 Tabāşır: The siliceous concretion found in the nodes of the bamboo.¹⁹
- 7 Kāfūr: Uzak Doḡu'da yetişir bir çeşit taflandan elde edilen ve hekimlikte kullanılan, beyaz ve yarı saydam, kolaylıkla parçalanan, ıtırı kuvvetli bir madde.¹⁸
- 8 Sikencübīn: bal ile sirkenin karıştırılmasından meydana gelen bir şerbet.¹⁸
- 9 'Āḡırḡarḡā: The plant pellitory of Spain; *anthemis pyrethrum*.¹⁹
- 10 Kīfāl: The cephalic vein in the arm.¹⁹
- 11 Ekhal: The median vein.¹⁹
- 12 Veliyüddin Efendi 2487: ḡidāsı
- 13 Çorum 2909, Veliyüddin Efendi 2487: ḡayr

- 14 Veliyüddin Efendi 2487: itmeye
- 15 Çorum 2909: bu kelime yoktur.
- 16 Çorum 2909: akrabâdînde
- 17 Çorum 2909: lişesinde
- 18 Çorum 2909: etlerinde
- 19 Veliyüddin Efendi 2487: ider idi
- 20 Çorum 2909: eyledi ve
- 21 Çorum 2909: tükürdükde